

SCENY Z ŻYCIA DUCHOWNYCH: KLER AFRODITO W VI W.¹

JOANNA WEGNER

ABSTRACT (Scenes of clerical life: the clergy of Aphrodito in the sixth century): This article analyses papyrological sources from the so-called archive of Dioskoros of Aphrodito (sixth century), which document the diverse socio-economic activities of the local clergy. It seeks to address questions concerning the characteristics of the quotidian life of Aphrodito's clerics beyond the strictly religious sphere. The analysis of the Aphrodito papyri is contextualized with evidence drawn from other documentary corpora and isolated texts.

KEYWORDS: Egypt, late antiquity, clergy, papyrology, Aphrodito, the archive of Dioskoros

SŁOWA KLUCZOWE: Egipt, późna starożytność, kler, papirologia, Afrodito, archiwum Dioskorosa

Jedną z uderzających cech zespołu późnoantycznych greckich i koptyjskich dokumentów papirosowych z Afrodito w środkowym Egipcie jest wszechobecność instytucji kościelnych i monastycznych w społeczno-ekonomicznych strukturach wsi. W monografii poświęconej bizantyjskiej i wczesnoarabskiej Afrodito Giovanni Ruffini stwierdza, że jej mieszkańcy „niemal na pewno prowadzą interesy z jakimś kościołem lub klasztorem – czasem więcej niż jednym – lub znają kogoś, kto to robi”². Stwierdzenie to odzwierciedla bezpośrednio stan naszych źródeł, w papirosowych dokumentach z Afrodito bowiem instytucje kościelne, kler i mnisi pojawiają się przede wszystkim w kontekstach prawnych i ekonomicznych. Na *dossier* z Afrodito składają się głównie dokumenty, w których z rzadka jedynie można znaleźć odniesienia do życia duchowego i wiary. Stwierdzenie to dotyczy zarówno dokumentów stworzonych na potrzeby świeckich aktorów, jak i tych dokumentujących działalność kleru – prezbiterów i diakonów, którzy służyli w licznych kościołach we wsi. Dokumenty z Afrodito dają zatem przede wszystkim wgląd w pozakościelną działalność członków kleru i ich funkcje w lokalnych sieciach społecznych.

Należy tu podkreślić unikalny charakter dokumentacji z Afrodito. Zespół około 700 dokumentów znany pod tradycyjną nazwą „archiwum Dioskorosa”³ – notariusza, któremu zawdzięczamy przechowanie całego zbioru i spisanie wielu spośród jego dokumentów – jest największym archiwum prywatnym znanym z późnoantycznego Egiptu. Teksty w nim zawarte stanowią wycinek mikrohistorii wyjątkowo dużej środkowoegipskiej wsi w ciągu mniej więcej stu-

¹ Niniejszy tekst jest poprawioną i rozszerzoną wersją artykułu *Scenes of Clerical Life: Clergy in Sixth-Century Aphrodito* opublikowanego w czasopiśmie „U Schyłku Starożytności – Studia Źródłoznawcze” 20 (2021), 139–162. Oba teksty powstały w ramach projektu badawczego „Kler w społeczeństwie: Prezbiterzy, diakoni i niższy kler w strukturach społecznych i ekonomicznych Egiptu późnoantycznego i wczesnoarabskiego (IV–VIII w.)”, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki (umowa nr UMO-2019/33/B/HS3/01447). Do powrotu do starszego tekstu skłoniła mnie potrzeba umiejscowienia unikalnego materiału źródłowego z Afrodito na tle informacji, które można wyczytać z innych zespołów dokumentarnych późnoantycznego Egiptu, a które powoli gromadziłam podczas realizacji projektu.

² Ruffini 2018, 123 („Aphrodito's men and women almost inevitably do business with a church or a monastery, if not more than one, or know someone who does”).

³ „Archiwum Dioskorosa” jest określeniem zbiorczym i uproszczonym. W rzeczywistości zespół składa się z kilku grup dokumentów: właściwego archiwum notariusza Dioskorosa, jego ojca Apollosa i żony Sophii oraz archiwów krewnych i powinowatych Dioskorosa (Phoibammona syna Triadelphosa, i Kollouthosa syna Christophorosa). Szersze omówienie składu archiwum znajduje się w Fournet 2008c oraz Fournet 2016. Jako że wewnętrzne podziały zespołu nie mają kluczowego znaczenia dla bieżącego tematu, w tekście będę się posługiwać określeniem „archiwum Dioskorosa”, podkreślając przynależność tekstów do poszczególnych podzespołów tam, gdzie to konieczne.

lecia, widziany z perspektywy lokalnych elit. Dioskoros oraz jego krewni i powinowaci należeli do najbogatszych i najbardziej aktywnych politycznie mieszkańców Afrodito. To oni stanowią prosopograficzny trzon archiwum, dzięki któremu ta różnorodna grupa tekstów uzyskuje rzadką w papirologicznej dokumentacji spójność. Archiwum Dioskorosa charakteryzuje się także ogromną różnorodnością typologiczną, zawiera bowiem przykłady niemal wszystkich typów dokumentarnych poświadczonych dla późnoantycznego Egiptu: rachunki i rozliczenia, pokwitowania, umowy (pożyczkowe, dzierżawne, sprzedaży), testamenty, petycje, raporty, dokumenty sądowe, porozumienia, a wreszcie listy prywatne. Różnorodność ta przyczynia się do wielości ukazywanych perspektyw.

Te cechy, które czynią archiwum Dioskorosa jednym z najcenniejszych późnoantycznych zespołów dokumentarnych, jednocześnie stawiają przed historykiem poważny problem badawczy, trudno bowiem znaleźć dla kolekcji z Afrodito bezpośrednie *comparanda*. Współczesny Dioskorosowemu archiwum, a również niezwykle bogaty zbiór Apionów z Oksyrynchos powstał w zupełnie innym środowisku. O ile teksty z Afrodito są wytworem elit społeczności utrzymującej się głównie z eksploatacji ziemi w ramach niezależnie funkcjonującej wsi, o tyle archiwum oksyrynchickie, choć silnie osadzone w wiejskich realiach, prezentuje szczególną perspektywę wielkiego majątku ziemskiego zarządzanego przez kontraktowych administratorów i profesjonalnych zarządców w imieniu jednej z najpotężniejszych rodzin Cesarstwa na stałe osiadłej w Konstantynopolu⁴. Choć niezwykle ważne dla badań ekonomii późnoantycznej⁵, archiwum Apionów nie daje szczegółowego wglądu w stosunki społeczne spójnych grup ludzkich na określonych obszarach. Dobrego materiału porównawczego próżno też szukać wśród obszernych, lecz izolowanych dokumentów fiskalno-katastralnych, które pomimo swej szczegółowości nie są częściami szerszych archiwów lub *dossier* pozwalających na umieszczenie ich w niezbędnym kontekście⁶.

Bliższy materiałowi z Afrodito jest zbiór tekstów koptyjskich z Jeme w rejonie tebańskim, datowany na VII–VIII w. Również w Jeme mamy do czynienia ze społecznością niezależnych właścicieli ziemi i rolników o zróżnicowanym statusie materialnym, wśród których członkowie kleru byli aktywni jako uczestnicy transakcji, świadkowie i powiernicy⁷. Analiza porównawcza obu zespołów jest jednak zadaniem daleko wykraczającym poza ramy jednego artykułu, m.in. ze względu na rozproszony charakter dokumentów z Jeme, narzucający konieczność rekonstrukcji szerokiego kontekstu, w jakim powstały teksty.

Niniejszy tekst stanowi analizę kontekstów, w jakich członkowie kleru pojawiają się w dokumentach, ta zaś stanowi punkt wyjścia do rozważań o społecznych funkcjach ludzi Kościoła i specyfice ich pozycji. Celem analizy i towarzyszącej jej refleksji jest lepsze zrozumienie spo-

⁴ Szczegółowe omówienie tekstów z archiwum: Mazza 2001. Dokumenty z archiwum publikowane są przede wszystkim w serii *The Oxyrhynchus Papyri* wydawanej przez brytyjskie Egypt Exploration Society. Większość spośród 88 opublikowanych do dziś tomów serii zawiera od kilku do kilkunastu tekstów z archiwum Apionów.

⁵ Zob. m.in. Banaji 2001; Sarris 2006; Hickey 2012; McConnell 2017.

⁶ Mowa o VI-wiecznym (546–547 r.?) rejestrze fiskalnym wsi Temseu Skordon i przysiółka Topos Demeou w nomie hermopolitańskim (*P. Lond. Herm.*) oraz rejestrze fiskalnym miasta Hermopolis datowanym na lata 618–619 lub 633–634 (*P. Sorb.* II 69).

⁷ Materiał dokumentarny z Jeme omówiony zwięźle w Wickham 2005, 419–428.

łecznej tożsamości późnoantycznego kleru i złożonego charakteru jego działalności w lokalnych kontekstach. Wobec trudności z przyjęciem ścisłej perspektywy porównawczej zastosowano w tym miejscu mniej rygorystyczne ujęcie, w którym świadectwa dokumentów z Afrodito zestawia się z analogiami znanymi z dokumentacji spoza archiwum Dioskorosa bez dążenia do budowy spójnego modelu. Pozwala to na dostrzeżenie powtarzających się zjawisk i tendencji przy zachowaniu świadomości odrębności poszczególnych składników materiału źródłowego.

Kościelny krajobraz Afrodito

Jak liczny był kler Afrodito i w ilu kościołach służył? Próbę odpowiedzi na te pytania podjął niedawno Robert Wiśniewski. Przyjmując, że na jednego członka kleru przypadało około 200–300 świeckich dusz, ustalił, że we wsi pracowało jednorazowo 20–30 prezbiterów⁸. Listę sygnatariuszy petycji mieszkańców Afrodito do cesarzowej Teodory otwierają imiona 11 prezbiterów, z których każdy reprezentuje inny kościół⁹. Z pewnością znajdują się wśród nich wszystkie najważniejsze instytucje kościelne Afrodito: *katholikai*¹⁰ oraz *topoi* (kościół lub kaplice) szczególnie czczonych męczenników, których lokalna popularność odzwierciedla się w onomastyce wsi¹¹. Całkowita liczba kleru w owych kościołach może być jedynie przedmiotem spekulacji¹²: liturgiczne minimum wymagało prezbitera i diakona, ale znaczniejsze kościoły mogły mieć większą obsadę. Szacunki na podstawie petycji do Teodory można konfrontować z danymi z rejestru fiskalnego Afrodito, w którym zawiera się zamknięty i dobrze datowany zestaw danych¹³. W zależności od tego, jak potraktujemy identyfikację podatników noszących te same imiona, znajdujemy w nim od 20 do ponad 30 prezbiterów¹⁴. Do szacunków można wprowadzić drobne korekty w oparciu o pozostałe dokumenty z Afrodito. Dwa kościoły niewymienione w petycji są nam znane skądinąd¹⁵. Kolejne pięć lub siedem instytucji jest poświadczonych bez lokalizacji, można jednak przypuszczać, że i one znajdowały się we wsi lub w jej bezpośrednim sąsiedztwie; może na to wskazywać fakt, że ich kler mieszkał w Afrodito

⁸ Wiśniewski 2021, 25 (zakładając populację liczącą ok. 7000 osób; na temat szacunków demograficznych zob. Zuckerman 2004, 223).

⁹ *P. Cair. Masp.* III 67283 (540–545 r.), pg. 2, ll. 1–10. Kościoły te to *katholike* Afrodito, kościół lub martyrión św. Apa Promaosa męczennika, *katholike* Apostołów, *katholike* Apa Mousaios, *katholike* południowa, kościół Ama Marii, kościół lub martyrión św. Apa Menasa męczennika, kościół lub martyrión św. Apa Wiktora męczennika, nowa *katholike*, *katholike* Apa Romanosa oraz kościół Apa Hermausa.

¹⁰ Określenie *katholike* w tym kontekście oznacza na stałe obsadzony kościół, w którym regularnie sprawowano liturgie; zob. Wipszycka 1994.

¹¹ Zob. szczególnie skądinąd nieznanymi Promaosa i Hermausa (Papaconstantinou 2001, 296–298). W prosopografii Afrodito skompilowanej przez Giovanniego Ruffiniego na podstawie dokumentów papirusowych (Ruffini 2011) imiona te poświadczone są odpowiednio 44 i 111 razy.

¹² Zob. Wiśniewski 2021, 24–25.

¹³ *P. Aphrod. Reg.* (525/6 r.).

¹⁴ Wydawca i komentator *P. Aphrod. Reg.*, Constantin Zuckerman (Zuckerman 2004), ma tendencję do identyfikowania homonimów; w prosopografii Ruffiniego poświadczenia tego samego imienia są traktowane jako odnoszące się do różnych osób, co wydaje się prowadzić do zbędnego „rozmnożenia bytów”.

¹⁵ Kościół Abba Michaela (*P. Cair. Masp.* I 67110 oraz II 67224 descr.); kościół Pinoutiona (*P. Cair. Masp.* III 67288 oraz 67328; *P. Aphrod. Reg.*, ll. 598 i 600). Kościół dedykowany Apa Petroniuszowi, następcy słynnego środkowoegipskiego monastycznego przywódcy Pachomiusza, założyciela ważnej i licznej kongregacji klasztorów, mógł również znajdować się w Afrodito lub jego okolicy. Jest on wzmiankowany w kontekście sporu między mieszkańcami wsi a rezydującym w Antaiopolis urzędnikiem fiskalnym Menasem (zob. *P. Cair. Masp.* I 67021; Gascou 2008a, 279).

i że posiadały one ziemię zarejestrowaną we wsi dla celów fiskalnych¹⁶. Nie mamy pewności, czy we wszystkich z nich liturgia była regularnie sprawowana i czy posiadały one stałą obsadę.

Spoglądając na rejestr fiskalny i na tzw. kataster z Afrodito¹⁷, można zaobserwować, że w porównaniu z lokalnymi i zewnętrznymi klasztorami kościoły we wsi były raczej skromnie uposażone w ziemię, co pośrednio sugeruje, że nie były one instytucjami pierwszego wyboru dla donatorów¹⁸. Analizując płatności fiskalne dokonane przez lub w imieniu właścicieli działek ziemi odnotowane w rejestrze z Afrodito, Constantin Zuckerman zaproponował próg wysokości dwóch–trzech solidów, powyżej którego można identyfikować płatników jako „stosunkowo zamożnych”; wniosek ten opiera się na proporcjonalności podatku gruntowego do posiadanego majątku. W grupie kościołów Afrodito jedynie ten dedykowany Romanosowi zdecydowanie zalicza się do tej kategorii, podczas gdy kościoły Mousaiosa i Hermeiasa ledwie przekraczają minimalną kwotę. Skromne uposażenie kościołów stanowiło obiektywny problem finansowy dla służącego w nich kleru i wymuszało działania nakierowane na poprawę sytuacji materialnej. Z papyrusu nieznanego proveniencji datowanego na V–VI w.¹⁹ dowiadujemy się o trudnej sytuacji prezbitera Petrosa afiliowanego przy *martyrium* uposażonym w skromne dwie arury. Dochód z niewielkiej działki nie wystarczał na zaspokojenie podstawowych potrzeb Petrosa, który zmuszony był uciec się do pomocy innego prezbitera z tej samej wsi, Phoibammona. Phoibammon zwrócił się w imieniu biedniejszego kolegi do archimandryty nieznanego klasztoru z prośbą o pomoc materialną w liście, który dotrwał do naszych czasów²⁰. Poszukiwanie wsparcia zewnętrznego, choć niechętnie widziane przez kościelnych moralizatorów, roztaczało perspektywy na doraźną choćby poprawę sytuacji materialnej biedniejszych członków kleru i poświadczone jest również w Afrodito (zob. niżej, s. 81).

Poza dokumentacją fiskalną informacje o majątkach kościołów czerpiemy z pokwitowań czynszowych i umów²¹; najlepiej pod tym względem poświadczoną instytucją kościelną w Afro-

¹⁶ Martyrion Apa Houronochiosa (*P. Cair. Masp.* I 67094 [552–3 r.]; *P. Cair. Masp.* III 67288; *P. Michael.* 55 [582–602 r.]); *topos/eukterion* Abba Michaela (*P. Cair. Masp.* I 67110; II 67224 descr.); kościół Hermeiasa (*P. Aphrod. Reg.*, I. 77, 141); kościół Apollosa (*P. Aphrod. Reg.*, I. 201); kościół Apa Paminiosa (*P. Aphrod. Reg.*, I. 481); *eukterion* Apa Patemousa (*P. Aphrod. Reg.*, I. 597). Święty *topos* Abba Michaeliosa (*P. Cair. Masp.* I 67118) można potencjalnie identyfikować ze wspomnianą wyżej kaplicą (*eukterion*) Abba Michaela lub *toposem* Apa Michaela w Antaiopolis; mógł on równie dobrze być całkowicie odrębną instytucją (zob. Fournet 2008a, 47). Do tej listy powinniśmy zapewne dodać także kościół klasztoru Apa Makrobiosa (*P. Lond.* V 1674).

¹⁷ Wydanie i komentarz: Gascou 2008b.

¹⁸ Zuckerman (2004, 229) obliczył, że kościoły (w tym dwie instytucje znajdujące się z pewnością poza Afrodito) wносиły jedynie 3,7% całkowitej kontrybucji fiskalnej w ramach lokalnego rejestru (*kometika*).

¹⁹ *P. Köln.* II 112.

²⁰ *P. Köln.* II 122, ll. 1–3: Πέτρος ὁ προσφέρων τῇ σῆ ὀσιότητι ταῦτά μου τὰ γράμματα π[ρεσβύτερος] τυγχάνων τοῦ ἁγίου μαρτυρίου ἅπα Φοιβάμμωνος δέεται τῶν ἀ[ναγκαίων]. [ο]ὐ γὰρ ἀπαρκεῖ ἡ πρόσδος τῶν δύο ἀρουρῶν τοῦ μαρτυρίου πρὸς τοὺς [- -] („Petrosowi, prezbiterowi świętego *martyrium* Apa Phoibammona, który przekazuje niniejszy mój list waszej świątobliwości, brak rzeczy najpotrzebniejszych. Dochód z dwóch arur należących do *martyrium* nie wystarcza bowiem [- -]”). Wszystkie przekłady cytatów z dokumentów, o ile nie zaznaczono inaczej, pochodzą od autorki.

²¹ *P. Cair. Masp.* III 67307; *PSI* VIII 936 i 937 (pokwitowania czynszu za dzierżawę ziemi należącej do kościoła), prawdopodobnie także *P. Lond.* V 1694 (podnajem kościelnej działki) oraz *P. Lond.* V 1705 (umowa partnerska dotycząca wspólnej uprawy ziemi należącej do kościoła przez dwóch rolników). Wszystkie te dokumenty związane są z nową *katholike* w Afrodito. Należy tu również wspomnieć *P. Köln* XI 461, pokwitowanie czynszu za dzierżawę ziemi w Afrodito należącej do kościoła o nieznanym lokalizacji. Zob. również *P. Cair. Masp.* I 67097 (573/4 r.), akt sprzedaży ziemi, w którym mowa o działkach kościoła Apa Mousaiosa sąsiadujących z terenem będącym przedmiotem transakcji.

dito jest tzw. nowa *katholike* znana z petycji do Teodory. Pojawia się ona w dokumentach dzierżawy i podnajmu, co wskazuje na stosowanie przez nią typowego dla kościołów pośredniego modelu eksploatacji ziemi²². Nowa *katholike* miała związki z rodziną notariusza Dioskorosa z Afrodito, którego ojciec i wuj dzierżawili ziemię od tego kościoła.

Na kościelny krajobraz Afrodito składało się zatem kilkanaście kościołów obsługiwanych przez 20–30 prezbiterów i niemożliwą do ustalenia liczbę diakonów. Nie dla wszystkich spośród licznych członków kleru udokumentowanych w tekstach z Afrodito w VI w. da się ustalić kościelną afiliację, ponieważ przynależność do konkretnej instytucji kościelnej jest informacją zwykle pomijaną w dokumentach. Na potrzeby licznych przypadków, w których informacji tej brak, w niniejszej analizie zakładam, że prezbiter lub diakon z Afrodito ma szansę ze znacznie większą dozą prawdopodobieństwa niż człowiek z zewnątrz pojawić się jako podatnik w lokalnym rejestrze fiskalnym, dzierżawca ziemi na terytorium Afrodito lub świadek umowy podpisanej we wsi. W konsekwencji, traktuję poświadczonych w tekstach członków kleru jako mieszkańców Afrodito, o ile źródło nie zawiera wyraźnych informacji sugerujących odmienną interpretację.

Pozakościelna aktywność kleru w Afrodito

Rejestr fiskalny Afrodito (*P. Aphrod. Reg.*) odnotowuje płatności podatków dokonane w imieniu kilku kościołów²³. Dwa spośród nich to zewnętrzne instytucje z Apollonopolis Mikra i Antaiopolis, pozostałe zaś to kościoły, które na pewno lub prawie na pewno znajdowały się na terenie wsi. Niemal wszystkich tych płatności dokonali członkowie kleru, co wskazuje na procedurę, w której duchowni odpowiedzialni za sprawy majątkowe swoich kościołów przekazywali pieniądze lokalnym urzędnikom. Grupa tekstów związanych z nową *katholike* Afrodito pokazuje, że duchowni trudniący się zarządzaniem majątkami kościelnymi zajmowali się również zbieraniem opłat czynszowych i wystawianiem pokwitowań. W takiej roli widzimy prezbitera i ekonoma (*oikonomos*) Iosephisa, wystawcę trzech pokwitowań, których odbiorcą był Apollos, ojciec notariusza Dioskorosa²⁴.

²² *P. Lond.* V 1694 i 1705 (VI w.); *PSI VIII* 936 (520/1 lub 535/6 r.) i 947 (521 lub 536 r.); *P. Cair. Masp.* III 67307 (523 lub 539 r.), wraz z analizą w Keenan 1985a, 161–168.

²³ Kościół w Apollonopolis: l. 201, za pośrednictwem rolnika (*georgos*) Heliasa; kościół Ama Marii: ll. 92 i 242, za pośrednictwem prezbitera Paulosa; kościół Apa Mousaios: ll. 59, 165, 276, 487, za pośrednictwem prezbitera Phoibammona; kościół Apa Paminiosa: l. 481, za pośrednictwem prezbitera Timotheosa; kościół Hermeiasa: ll. 77 i 141, za pośrednictwem ekonoma (*oikonomos*) Promaosa, najprawdopodobniej członka kleru; kościół południowy: l. 514, za pośrednictwem Triadelphosa; kościół „przy rzece” w Antaiopolis: l. 438, za pośrednictwem ekonoma (*oikonomos*) Andreasa, najprawdopodobniej członka kleru; kościół Pinoutiona: ll. 598 i 600, za pośrednictwem prezbitera Phoibammona; kościół Romanosa: ll. 56, 103, 175 i 227, za pośrednictwem prezbitera Iosephisa.

²⁴ *PSI VIII* 936, 937 i *P. Cair. Masp.* III 67307. W *PSI VIII* 936 imię płatnika nie jest zachowane, ale podobieństwo tego dokumentu do dwóch pozostałych pokwitowań sugeruje, że także był adresowany do Apollosa. Por. *P. Flor.* III 289 i *P. Köln XI* 461 (VI w.); pierwszy z nich został wystawiony przez diakona Komasiosa i prezbitera Christodorosa, w drugim wymieniony jest jedynie diakon Komasios. W papirusie florenckim wystawcy przedstawiają się jako duchowni świętego kościoła w metropolii nomu Antaiopolis (π(αρά) τῶν κληρικ[ῶν] τῆς ἀγίας ἐκκ[λ]ησ(ίας) τη<ς> μ[η]τρ[ο]π[ο]λ(εως) τ[ο]ῦ Ἀντα[ι]ο[πο]λ(ίτου)) i opisują ziemię, tytułem której dokonywana jest płatność, jako „nasze arury w twojej [tj. dzierżawcy] gestii” (ὑπὸ σὲ ἡμῶν ἀρουρῶν) – najprawdopodobniej jednak chodzi o majątek kościelny, a nie wspólną, prywatną własność Komasiosa i Christodorosa. Zob. również *P. Michael.* 49 (VI w.), wystawiony przez Psaisa, diakona i ekonoma.

Jednocześnie należy zauważyć, że w materiale z Afrodito mało jest poświadczeń członków kleru zatrudnionych w roli zarządców majątków nienależących do kościołów. Wynika to w pierwszym rzędzie z ograniczonej (choć nie nieistniejącej) reprezentacji w Afrodito majątków niemieszkających na miejscu przedstawicieli miejskich elit (tzw. „absentee landowners”), reprezentowanych przez personel rekrutowany lokalnie lub w mieście²⁵. Jedynym wyjątkiem jest Biktor, prezbiter i *pronoetes* (zarządca) antaiopolitańskiej części majątku spadkobierców dekuriona Kyrosa; nie wiadomo jednak, czy był on przedstawicielem lokalnego kleru Afrodito, czy pochodził skądinąd, a z dzierżawcami z Afrodito kontaktował się jedynie w ramach służbowych obowiązków (z pewnością nie jest tożsamy z prezbiterem Biktorem, kuzynem Dioskorosa, o którym mowa niżej, s. 87)²⁶. W ogólnej perspektywie wydaje się, że kler z Afrodito nie korzystał na szeroką skalę z tej ścieżki kariery, poza Afrodito dość dobrze poświadczoną źródłowo dla prezbiterów i diakonów, m.in. w archiwum Apionów²⁷.

Wzmianki o prezbiterach i diakonach reprezentujących majątki kościelne i świeckie to jedynie ułamek wszystkich poświadczeń, większość danych dotyczy bowiem kontekstów prywatnych i publicznych niemających związku z zarządaniem majątkami instytucji i osób trzecich. Dokumenty dostarczają w pierwszym rzędzie informacji o statusie materialnym członków kleru i ich indywidualnej działalności, a przez ich pryzmat duchowieństwo Afrodito jawi nam się jako grupa zróżnicowana i aktywna.

a) Źródła dochodów kleru Afrodito

Analizując rejestr fiskalny Afrodito, Zuckerman odnotował siedmiu prezbiterów, których zaliczył do kategorii podatników „stosunkowo zamożnych”. Uczony ten twierdzi wręcz, że status materialny mógł stanowić kryterium selekcji kandydatów do ordynacji²⁸. Rzecz jasna, z braku danych nie mamy możliwości, aby przestudiować każdy przypadek z osobna, musimy jednak sprobować stwierdzenie Zuckermana w całościowym kontekście dokumentacji z Afrodito.

²⁵ Zuckerman (2004, 221–222) stawia hipotezę o istnieniu w Afrodito majątku byłego prefekta i pagarchy Ioulianosa. *Ousia Ioulianosa* jest jednak bardzo słabo uchwytna w zachowanej dokumentacji. O wiele lepiej rozpoznana jest sytuacja w majątku komesa Ammoniosa, którego zarządcą w Afrodito był Apollos, ojciec Dioskorosa (Ruffini 2008, 173–177). Zob. także Keenan 1983.

²⁶ *P. Cair. Masp.* II 67327, ll. 5–6: κληρονόμοι τοῦ τῆς λαμπρ[ᾶ]ς μν[ή]μης Κύρο(υ) πολιτευομένο(υ), δι’ ἐμοῦ Βίκτορος Ψαίο(υ) πρεσβ(υτέρου) καὶ προνοητο(ῦ) τῶν Ἀνταιοπολιτικῶν πραγμάτων („Spadkobiercy znakomitej pamięci curialisa Kyrosa, za pośrednictwem Biktora syna Psaiosa, prezbitera i zarządcy [*pronoetes*] majątku w nomie antaiopolitańskim”). Na jego temat, zob. Keenan 1983. Biktor poświadczony jest jako wystawca kilku pokwitowań czynszowych: *P. Cair. Masp.* II 67134 (547/8 r.), 67135 (538/9 r.); *P. Cair. Masp.* III 67327, ll. 5–20 (539 r.). Pokwitowanie *PSI VIII 935* (538/9 r.?) wyszło spod jego ręki, napisane jednak zostało w imieniu zarządcy innego właściciela, niepiśmiennego Phiba.

²⁷ *O. Waqfa* 3, 19, 41, 46 (2. poł. IV w.): prezbiter Psilis; *O. Douch* 4.415 (koniec IV – pocz. V w.): prezbiter Chrestos; *P. Cair. Masp.* III 67325 (539–545 r.): prezbiter Tatianos; *P. Hamb.* 3.228 i 229 (VI w.): prezbiter Martyrios i diakon Esaias; *P. Oxy.* VII 1072 (VI w.): prezbiter Martyrios; *P. Oxy.* I 136 (583 r.): diakon Serenos; *P. Oxy.* LVIII 3952 (610 r.): prezbiter Phoibammon; *SPP VIII 1069* (IV–VI w.): diakon Apollo; *PSI I 81* (595 r.): diakon Apollos; *P. Oxy.* LVIII 3958 (614 r.): *psaltes* Joseph; *BGU I 305* (556 r.): diakon Phoibammon; *P. Ross. Georg.* V 46.3 (VIII w.): hypodiakon Kalomenas; *SPP XX 197* (V w.): diakon Kollouthos; *SPP VIII 978* (VII w.): prezbiter Dioskoros; *P. Haun.* III 52 (VI–VII w.): prezbiter Phoibammon; *SPP VIII 1104* (VII w.): diakon Maximinos; *P. Prag.* I 71 (635 r.): lektor Apollo; *P. Münch.* III 102 (455 r.): prezbiter Ioannes.

²⁸ Zuckerman 2004, 232–233. Owi prezbiterzy to Ioannes syn Makariosa (szerzej dyskutowany niżej, s. 86), Besarion syn Ioannesa, Serenos (reprezentowany przez konsorcjum spadkobierców), Promaos syn Hermausa, Psenthaesis syn Psempnouthesa, Daniel syn Isaka i Hermaous syn Psyrosa, prezbiter i mnich.

Należy odnotować, że w samym rejestrze więcej jest poświadczeń członków kleru dzierżawiących ziemię od innych właścicieli. W niektórych przypadkach ich całościowe kontrybucje fiskalne również mogą przekraczać dwa solidy, co sugeruje dostęp do znacznej wielkości działek, warto jednak podkreślić, że dostęp ten był warunkowy i czasowy²⁹. Można tu przywołać przypadek Iosephisa, który w dwóch miejscach rejestru reprezentuje lokalny kościół Romano-sa, a w dwóch innych płaci podatek gruntowy w imieniu Apollosa syna Chryssosa (również prezbitera) i innego członka kleru, którego imię nie się zachowało³⁰. Kościelna afiliacja właścicieli ziemi, którą dzierżawił Iosephis, nie musi być traktowana jako znacząca, ponieważ w skali całego rejestru nic nie wskazuje na to, aby kler preferował wchodzenie w stosunek dzierżawy z innymi członkami swojej grupy lub mnichami. Nie jest zresztą wykluczone, że mamy tu do czynienia z dzierżawą lub poddzierżawą ziemi kościelnej za pośrednictwem członków kleru wymienionych jako posiadacze tytułu fiskalnego³¹.

Członków kleru odnajdujemy także w tzw. katastrze z Afrodito (524/525 r.), a większość poświadczeń w tym dokumencie dotyczy dzierżawców ziemi należącej do osób świeckich i klasztorów. Pięć spośród 13 działek dzierżawionych przez kler należało do instytucji monastycznych: jedna do klasztoru Apa Zenobiosa w Panopolis, cztery zaś do lokalnego klasztoru Abba Sourousa. Nie ma jednak podstaw, by sądzić, że instytucje te preferowały kler jako dzierżawców: klasztor Abba Sourousa, największa i najbogatsza instytucja monastyczna Afrodito, dzierżawił swoje liczne działki dużej grupie mieszkańców wsi, w sposób nieunikniony zatem znaleźli się wśród nich także członkowie lokalnego duchowieństwa. Tylko dwóch prezbiterów poświadczonych w katastrze miało do dyspozycji więcej niż dziesięć arur ziemi, w których Jean-Michel Carrié widzi minimalny areal mogący zapewnić utrzymanie dzierżawcy i jego niewielkiej rodzinie³². Dokumenty poza katastrzem i rejestrzem wzmiankują trzech członków kleru dzierżawiących ziemię osobom trzecim³³, czterech dzierżawiących ziemię od osób trzecich³⁴, jedną cesję dokonaną przez członka kleru na rzecz osoby świeckiej³⁵ oraz dwa przeniesienia tytułu podatkowego³⁶.

²⁹ Nie można jednak traktować faktu dzierżawienia ziemi od innych właścicieli jako synonimu finansowych trudności. Zamożnym właścicielom ziemi zdarzało się dzierżawić działki i wypuszczać je w podnajem, a niektórzy spośród dzierżawiących ziemię i uprawiających ją osobiście dysponowali znacznymi środkami. Należy tu przywołać przykład prezbitera, którego imię nie zachowało się, a który w 513 r. wydzierżawił działkę, której czynsz miał wynieść ponad osiem solidów i która miała być uprawiana przy użyciu jego własnych zwierząt i narzędzi (*CPR VII 43*).

³⁰ *P. Aphrod. Reg.*, ll. 175, 220, 227 i 590.

³¹ Cf. *CPR XX 60* (VII–VIII w., nom arsinoicki), kol. II, ll. 28–29, gdzie w ramach rozliczeń rachunkowych kościoła św. Phoibammona odnotowano wpłaty dokonane przez dwóch prezbiterów, prawdopodobnie tytułem czynszu lub płatności podatkowych wynikających ze stosunku dzierżawy. Nie wszystkie pokwitowania czynszowe i podatkowe wystawione przez członków kleru jasno określają ich jako przedstawicieli konkretnych kościołów, można jednak sądzić, że w wielu przypadkach odbierali oni płatności w imieniu swoich instytucji, a nie jako prywatni właściciele. Por. *P. Flor.* III 289 (VI w.) omawiany w przyp. 24.

³² Carrié 2003, 94–96.

³³ Ioannes syn Ioannesa (*P. Cair. Masp.* I 67107 [525 lub 540 r.]); Ioannes syn Makariosa (*P. Ross. Georg.* III 33 [522 r.]) oraz *P. Cair. Masp.* I 67114 [511/2 lub 526/7 r.]); imię niezachowane (*P. Cair. Masp.* I 67108 [547 r.]); związany z Afrodito jedynie pośrednio; dzierżawcy pochodzą z przysiółka sąsiadującego z wsią).

³⁴ Iakob syn Abraamisa (*P. Cair. Masp.* II 67151 [549 r.]); Psais syn Besisa (*P. Cair. Masp.* II 67128 [547 r.]; 67129 [549 r.]); Biktór (*P. Cair. Masp.* II 67138 [541–547 r.]); nieznany z imienia diakon (*P. Cair. Masp.* II 67257 [VI w.]).

³⁵ *P. Cair. Masp.* I 67088 (551 r.; lektor Psates ceduje ziemię na notariusza Dioskorosa z Afrodito).

³⁶ *P. Cair. Masp.* I 67118 (547 r.; dokument odnotowuje dwa transfery na rzecz Dioskorosa z Afrodito dokonane przez prezbitera Ieremiasa syna Iakoba, i lektora Psatesa, znanego z *P. Cair. Masp.* I 67088). Dalsze wzmianki o posiadających ziemię członkach kleru znajdują się w *P. Cair. Masp.* III 67286 (544 r.; kontrybucje fiskalne

Interesujące są dwa źródła, które dokumentują relację diakona Psaisa syna Besiosa z Dioskorosem z Afrodito. W ciągu dwóch lat Psais zaciągnął u Dioskorosa długi tytułem zaległości czynszu dzierżawnego: w pierwszym dokumencie (547 r.) zobowiązał się do uprawy obsianego lmem pola w zamian za pożyczanie jednego solidu bez dwóch karatów; ten sam tekst wzmiankuje również wcześniejszą dzierżawę obejmującą dwie arury należące do Dioskorosa³⁷. W późniejszym tekście (549 r.) Psais, już jako prezbiter, dalej jest dłużnikiem Dioskorosa, dla którego uprawia trzy arury ziemi w zamian za $2 \frac{1}{3}$ solidu i ponad artabę pszenicy³⁸. Psais wszedł w relację zależności, która pozwalała mu z jednej strony na dostęp do gotówki, niezbędnej do wywiązywania się z monetarnych zobowiązań fiskalnych, a także ziemi, dzięki której mógł zapewnić sobie utrzymanie. Jego sytuacja była jednoznacznie niekorzystna: pozostawał w stanie permanentnego zadłużenia, które był w stanie spłacać jedynie własną pracą, co wiązało się *de facto* z ograniczeniem jego mobilności i możliwości dywersyfikacji dochodów.

Psais nie był odosobniony w swojej zależności od Dioskorosa: znany ze spisanego w tym samym czasie dokumentu prezbiter Iakob syn Abraamisa był winien Dioskorosowi solidu bez dwóch karatów tytułem czynszu³⁹. Późniejszy o dziesięć lat dokument odnotowuje zobowiązanie nieznannej wysokości zaciągnięte u Dioskorosa przez diakona Mousaiosa syna Kallinikosa. Diakon ten pojawia się w raporcie dotyczącym dewastacji pastwisk należących do Dioskorosa jako jeden z informatorów, którzy donieśli Dioskorosowi o tożsamości sprawców. Giovanni Ruffini spekuluje na temat kolejności wydarzeń (w przeciwieństwie do umowy pożyczkowej raport nie jest precyzyjnie datowany), jednak niezależnie od tego, czy donos poprzedził pożyczkę, czy na odwrót, nie ma wątpliwości, że mamy tu do czynienia z relacją patron–klient, w której to świecki Dioskoros odgrywa dominującą rolę⁴⁰. Psais, Iakob i Abraamis, podobnie jak wzmiankowany wyżej prezbiter Petros (s. 77), są przedstawicielami ekonomicznie niesamodzielnej i podatnej na popadanie w zależność klasy wiejskiego społeczeństwa, która w papiirusach jest widoczna na tyle, na ile pozostawiła ślady w dokumentach spisywanych w odniesieniu do osób zamożniejszych lub cieszących się większym prestiżem czy bardziej rozbudowanymi sieciami społecznymi.

Warto w tym miejscu nadmienić, że w dokumentach z Afrodito nie zachowało się ani jedno poświadczenie członka kleru w roli pożyczkodawcy lub patrona na wzór Dioskorosa. Ta przewaga liczebna pożyczkobiorców nad pożyczkodawcami wpisuje się w ogólne tendencje w materiale dokumentarnym z Egiptu⁴¹. Członkowie kleru są wspominani od IV do VIII w. w licznych dokumentach poświadczających zaciągnięte przez nich zobowiązania: umowach pożyczkowych, sprzeda-

prezbitera Biktora i innych członków elity Afrodito) i *P. Mich.* XIII 659 (527–547 r.; powiększenie majątku przez prezbitera Ioannesa syna Makariosa).

³⁷ *P. Cair. Masp.* I 67128 (547 r.). Dokument komentowany w Comfort 1936, 293–299. O uprawie lnu w papiirusach z Afrodito i relacji Psaisa i Dioskorosa, zob. Marthot-Santaniello 2020.

³⁸ *P. Cair. Masp.* I 67129 (549 r.).

³⁹ *P. Cair. Masp.* II 67251 (549 r.), l. 2: ἔχω σολ\ω/ καὶ ὀφείλω, ὑπὲρ τμηῆς το\ὐ/ [φό]ρο\ω/, \τῆς/ σπορᾶς καὶ τῆς ἀρτεῦσεως (l. ἀρδεύσεως), χρυσ[ο(ῦ)] νομισμάτων ἐν παρὰ κεράτια δύο.

⁴⁰ *P. Cair. Masp.* II 67130 (557 r.) i III 67319 (lata 50. VI w.). Zob. Ruffini 2018, 67 z przyp. 32.

⁴¹ Por. Markiewicz 2009, 185, gdzie zauważa się liczebną przewagę wierzycieli nad pożyczkobiorcami wśród członków kleru i mnichów. Jeśli jednak oddzielimy kler od mnichów i uzupełnimy kalkulację Markiewicza o kilka

żach za pobraniem i oświadczeniach o długach⁴². Kwoty wzmiankowane w tych dokumentach rzadko przekraczają dwa solidy⁴³, mamy zatem do czynienia z niewielkimi, codziennymi transakcjami, których celem było prawdopodobnie pozyskanie pieniędzy na drobne inwestycje i płatności fiskalne. Liczne umowy sprzedaży za pobraniem, w której dłużnik podejmował się pokrycia zobowiązania w produktach rolnych – zwykle winie lub zbożu – podkreślają znaczenie uprawy roli jako źródła utrzymania członków kleru, które znajduje potwierdzenie w materiale z Afrodito.

Już sam kataster i rejestr fiskalny zawierają poświadczenia kilku prezbiterów i diakonów, którzy posiadali lub dzierżawili działki ziemi różnej wielkości w okresie około dwóch lat. Tam, gdzie wzmiankowane działki mają niewielki areał, możemy przypuszczać, że ich właściciele lub dzierżawcy mieli inne źródła dochodu poza ziemią, co zakłada dywersyfikację źródeł przychodu członków kleru, choć w samej kwestii tego, jak mogła ona wyglądać, niewiele da się powiedzieć. Jak już wspomniano, rola majątków kościelnych w zapewnianiu utrzymania klerowi jest mało przejrzysta.

Dokumenty z Afrodito milczą na temat świeckich zatrudnień duchowieństwa np. w rzemiośle. Tylko jeden dokument wzmiankuje prezbitera dokonującego zwrotu pożyczki w naturze – w tym przypadku w wełnie, co może wskazywać na zatrudnienie przy hodowli zwierząt⁴⁴.

Ziemia – jej posiadanie i dzierżawa – była dla kleru Afrodito zarówno źródłem bogactwa, jak i podstawą relacji zależności. Omówione źródła wskazują, że prezbiterzy i diakoni należeli do różnych klas społecznych i nie stanowili *en bloc* lokalnej elity ekonomicznej; zróżnicowanie tej grupy odzwierciedlało zróżnicowanie lokalnej społeczności. Na tej podstawie można wysnuć przypuszczenie, że status majątkowy członków kleru i ich pozycja jako ludzi kościoła stanowiły dwa odrębne czynniki w kształtowaniu ich pozycji społecznej.

b) Zaangażowanie w czynności prawne

Najczęstszym kontekstem, w którym członkowie kleru regularnie pojawiają się w dossier Afrodito, jest poświadczenie dokumentów. W obecności świadków spisywano akty sprzedaży i dzierżawy, gwarancje, umowy pożyczkowe i inne potwierdzenia zobowiązań finansowych, pokwitowania i testamenty. Liczba świadków w dokumentach waha się od dwóch do pięciu, a członkowie kleru są poświadczeni w około 34% tekstów, w których zachowana jest co najmniej jedna sygna-

---

niewzględzonych przez niego dokumentów, uzyskamy 26 poświadczeń duchownych w roli dłużników i 18 w roli wierzycieli (wliczając przykłady z Afrodito).

⁴² *P. Rain. Cent.* 86 (381 r.); *P. Oxy.* XVI 1892 (581 r.) i 1972 (560 r.); LXXII 4901 (408 r.); *CPR* IV 29 (VIII w.), 63 (VII w.), 64 (VIII w.), 75 (VII w.), 85 (VII–VIII w.); X 23 (521/2 r.); *O. Medinet Habu Copt.* 131 (VII–VIII w.); *O. Vindob. Copt.* 287 (VII–VII w.); *O. Brit. Mus. Copt.* II 10 (VIII w.); *P. Mich. inv.* 3306 (475–525 r.); *P. Stras.* I 26 (350–450 r.); *P. Oslo inv.* 1525 (494 r.); *P. Prag.* I 46 (522 r.); *P. Lond.* III 1026(a) descr. (482, 497 lub 527 r.); *BL Pap. inv.* 1852 (538 r.); *SB* VIII 9773 (540 r.); XIV 12051 (541 r.); XVI 12488 (539 r.); *BGU* III 808 (VI–VII w.); *P. Heid.* V 365 (V–VI w.). Do wymienionych wyżej dokumentów z Afrodito związanych z Psaisem, Iakobem i Abramisem należy doliczyć papiirusy *P. Cair. Masp.* II 67162 (568 r.) i *SB* XX 14240 (VI w.) o tej samej proveniencji.

⁴³ Markiewicz 2009, 185.

⁴⁴ *SB* 20.14240 (VI w.). Nie sposób stwierdzić, czy prezbiter Philemon syn Diosy, będący stroną umowy, był lokalnym duchownym. Trzeba podkreślić, że hodowla owiec i produkcja wełny są dobrze poświadczone w Afrodito: notariusz Dioskoros posiadał stado owiec (*P. Cair. Masp.* II 67143, 538–547 r.), a w *dossier* wsi zachowały się kontrakty z lokalnymi pasterzami, którzy bywali zaangażowani w strzeżenie pól na terytorium Afrodito (zob. niżej, s. 84).

tura świadka⁴⁵. Mogłoby to sugerować, że co trzecia czynność prawna odbywała się w obecności członka kleru, biorąc jednak pod uwagę szeroką dystrybucję chronologiczną tekstów, obejmującą cały VI i początek VII w. należy zachować daleko idącą ostrożność w wyciąganiu wniosków. Członkowie kleru wydają się szczególnie nadreprezentowani w *dossier* Phoibammona syna Triadelphosa, przedsiębiorczego powinowatego notariusza Dioskorosa⁴⁶. Przyczyna bliższych powiązań Phoibammona z klerem może leżeć w profilu jego działalności ekonomicznej. Zachowały się trzy pokwitowania czynszowe, z których wynika, że Phoibammon dzierżawił ziemię od kościołów (których nazwy niestety się nie zachowały)⁴⁷. Choć między pokwitowaniami a poświadczonymi przez członków kleru dokumentami Phoibammona nie ma powiązań prosopograficznych, można jednak sądzić, że ten aspekt jego działalności przekładał się na personalny skład jego sieci społecznościowej.

Wśród kontekstów, w których członkowie kleru pojawiają się jako świadkowie lub subskrybenci podpisujący dokument w imieniu niepiśmiennej strony, dają się zauważyć pewne ogólne tendencje. W czterech na sześć aktów, w których stroną był członek kleru, osoba z tej samej grupy pojawia się również jako świadek lub subskrybent⁴⁸. Jako że w kontekstach tego typu konsekwentnie pomija się afiliacje kościelne, nie jesteśmy w stanie określić, czy tendencja ta odzwierciedla istnienie sieci wsparcia w mikroskali pośród personelu poszczególnych kościołów, czy też istnienie sieci społecznościowej kleru w skali całej wsi.

Spośród trzynastu dokumentów, w których stroną jest kobieta, siedem zawiera podpisy świadków należących do kleru⁴⁹, w czterech zaś członek kleru składa podpis w imieniu nieopatrającej pisać kobiety⁵⁰. Częste uciekanie się do wsparcia prezbiterów i diakonów mogło wynikać z ograniczeń publicznej aktywności kobiet, a co za tym idzie, mniejszych możliwości budowania sieci kontaktów przydatnych przy zawieraniu transakcji. W takich warunkach kler lokalnych kościołów mógł substytuować niedostępne kobietom koneksje.

Niewielka grupa powiązanych ze sobą prezbiterów pojawia się w szczególnym zespole gwarancji przedłożonych władzom (pagarsze Antaiopolis i ripariusowi Afrodito – lokalnemu urzędnikowi odpowiedzialnemu za utrzymywanie porządku). W dokumentach tych wystawcy zobowiązują się do dopilnowania, aby jedna lub więcej osób pozostała w Afrodito, czasem w celu wykonania określonego zadania, i do doprowadzenia jej przed oblicze stosownego

⁴⁵ Na podstawie listy dokumentów w Fournet 2008b.

⁴⁶ O działalności Phoibammona zob. Keenan 1980; Keenan 2008, 233–237; Ruffini 2008, 160–163.

⁴⁷ *P. Flor.* III 289; *P. Köln* XI 461; *P. Michael.* 49 (VI w.). Z dokumentów *dossier* Phoibammona wynika, że nie zajmował się on osobiście uprawą dzierżawionej ziemi, a podnajmował ją i w ten sposób pośredniczył pomiędzy właścicielami – prywatnymi bądź instytucjonalnymi – a grupą faktycznie zajmującą się rolnictwem.

⁴⁸ *P. Cair. Masp.* III 67296 (535 r.); *P. Cair. Masp.* III 67328, p. 11 (521 r.); *P. Flor.* III 287 (535 r.); *P. Cair. Masp.* I 67094 (553 r.). Sytuacja ta jest poświadczona również poza archiwum Dioskorosa (zob. *P. Köln* III 155 [VI w.]; *SB XXIV* 15902 [IV w.]; *P. Prag.* I 46 [522 r.]; *CPR* IV 85 [VII–VII w.]; *P. Flor.* III 336 [VII w.]; *BGU* III 900 [582/3 r.]).

⁴⁹ *P. Bingen* 130 (526–548 r.); *P. Mich.* XIII 663 (VI w.), 664 (585–600 r.); *P. Vat. Aphrod.* 4 (VI w.), 7 (546–547 r.); *P. Michael.* 42 A (566 r.); *P. Cair. Masp.* III 67306 (515 r.).

⁵⁰ *P. Mich.* XIII 664 (Dawid syn Andreasa, który pojawia się jako świadek w *P. Hamb.* IV 265); *P. Michael.* 42 A i B (Dioskoros syn Iosephisa, podpisujący dokument w imieniu niepiśmiennego uczestnika transakcji w *P. Hamb.* I 68); 52 (Mathias syn Enocha, którego patronymikon jest rekonstruowany na podstawie *SB XVIII* 13320, gdzie prezbiter Mathias występuje jako świadek).

urzędnika na jego wezwanie. System gwarancji stosowany był dla zapewnienia wywiązywania się z obowiązków przez osoby, dla których dokumenty te były wystawiane⁵¹. W przypadku nieprzestrzegania zobowiązań wystawca gwarancji (*eggyetes*) musiał uiścić określoną w dokumencie kwotę. Wydaje się, że w wystawianie gwarancji zaangażowani byli członkowie grup o różnym statusie, a jedynym warunkiem zaangażowania w procedurę była zdolność do opłacenia kary finansowej⁵². Dokumenty te wskazują zatem na wykształcenie się w Afrodito relacji patronatu w ramach horyzontalnych sieci społecznościowych.

Grupa trzech członków kleru pojawia się w zespole 12 gwarancji dla pasterzy i stróżów pól (*agrophylakes*) datowanych na trzy dni tego samego miesiąca (11, 15 i 20 Epeiph) 521 r. i zebranych na jednym papirusie⁵³. Teksty te stanowią zespół spójny z prosopograficznego punktu widzenia. Trzech prezbiterów pojawiło się w dokumentach spisanych 20 Epeiph. Należeli oni do grupy mieszkańców Afrodito, którzy zbierali się w ciągu kilku dni w ramach procedury powoływania osób przeznaczonych do strzeżenia należących do wsi pól. Prezbiter Iosephis syn Abraamisa był świadkiem w pięciu gwarancjach, Ieremias syn Iakoba – w dwóch, Phoibammon syn Psaios z *topos* Apa Pinoutiona wystąpił zaś jako świadek w trzech aktach i gwarant w jednym (w tym ostatnim świadkami byli wspólnie Iosephis i Ieremias). Diakon Ioannes syn Beskouisa, odnotowany jako gwarant dla dwóch pasterzy w tekście z 15 Epeiph, znany jest skądinąd z podobnego kontekstu. W 514 r. podpisał w imieniu niepiśmiennych członków *koinon* pasterzy i stróżów umowę ze stowarzyszeniem (*koinotes*) starszych Afrodito (*protokometai*), płatników fiskalnych (*syntelestai*) i właścicieli ziemi (*ktetores*)⁵⁴. Powiązania Ioannesa z pasterzami wskazują, że odgrywał on względem nich rolę patrona. Mieszkańcy wsi utrzymywali z pasterzami relację swoistej symbiozy, niekiedy jednak zakłócaną konfliktem interesów. Osoby, które – jak Ioannes – stanowiły punkty kontaktu między tymi dwiema grupami odgrywały ważną rolę w utrzymywaniu porządku wewnątrz wiejskiej społeczności⁵⁵.

Inna gwarancja została wystawiona dla dwóch pszczelarzy (ojca i syna) przez Anouphiosa syna Psenthaesisa, prezbitera kościoła Apa Mousaios, oraz świeckiego Flawiusza Anouphisa syna Abraamisa⁵⁶. Jeden z dwóch świadków tego aktu, Biktor syn Pesmou, również był prezbiterem. Z grupą członków kleru mamy do czynienia w akcie adresowanym do pagarchy Ioulia-

⁵¹ Dokumenty tego typu występują dość licznie wśród późnoantycznych papirusów; na ich temat zob. Palme 2003. Uaktualniona lista gwarancji znajduje się w omówieniu dokumentu *P. Oxy.* LXX 4787, do której należy dodać grupę nowych tekstów: *P. Oxy.* LXXV 5064; *P. Pintaudi* 19; *P. Oxy.* LXXXIII 5371–5373, 5375, 5377–5379, 5382, 5384, 5390, 5395–5397.

⁵² Ruffini 2018, 109–110 cytuje przykłady wystawiania gwarancji przez robotnika najemnego, tkacza, sprzedawcę kminu i pasterza obok osób posiadających ziemię i przysługę starszego wsi.

⁵³ *P. Cair. Masp.* III 67328 (521 r.).

⁵⁴ *P. Cair. Masp.* I 67001 (514 r.). Określenie *koinon* mogło oznaczać wspólnotę lub grupę jej reprezentantów (np. *koinon* wsi) bądź stowarzyszenie o charakterze zawodowym. W tym miejscu słowo zostało prawdopodobnie użyte dla podkreślenia różnicy funkcji i znaczenia między grupą stojącą na czele pasterzy i *agrophylakes* a reprezentantami wsi. Na temat kategorii płatników (*syntelestai*) i właścicieli ziemi (*ktetores*), zob. Mirković 2008. Ioannes syn Beskouisa, pojawia się jako świadek również w deklaracji zadłużenia *P. Lond.* V 1844 descr. (500–525 r.).

⁵⁵ Na temat konfliktów związanych z przepędzaniem stad przez pola i aktów przemocy, jakich niekiedy dokonywali pasterze wobec osiadłej ludności wsi, zob. Keenan 1985b.

⁵⁶ *P. Cair. Masp.* III 67296 (535 r.).

nosa w sprawie lektora Enocha⁵⁷. Jednym z trzech gwarantów był Petros syn Apollosa, hypodiakon toposu męczennika Apa Horouonchisa, poświadczyło zaś ów akt kolejnych dwóch członków kleru: prezbiter Biktor syn Promaos, i diakon Moses syn Phoibammona. Inny jeszcze dokument, o niezachowanym niestety początku, informuje, że gwarantem był w nim prezbiter Ioseph syn Iakoba, świadkami zaś – Aureliusz Ioannes (świecki) i prezbiter Anouphis syn Psenthaesisa⁵⁸. Istnieje jednak wątpliwość, czy Ioseph był człowiekiem miejscowym: gwarancja z kolekcji kairskiej wystawiona przez niejakiego Iosephisa syna Iakoba, prezbitera kaplicy (*eukterion*) Apa Michaela określonej jako „posiadająca ziemię w Afrodito” (κεκτημένο(ν) ἐπ[ὶ] κώμης [Α]φροδί[της]) – a zatem instytucji, która niekoniecznie znajdowała się we wsi – wydaje się związana z tym samym człowiekiem⁵⁹. Ioseph/Iosephis mógł reprezentować interesy swojej instytucji w Afrodito (m.in. w kontaktach z lokalnymi dzierżawcami należącej do kaplicy ziemi⁶⁰), podróżować do wsi i poznawać jej mieszkańców przy okazji załatwiania rozmaitych spraw; przez takich przedstawicieli zewnętrznych instytucji sieci patronatu mogły rozciągać się na osoby spoza samej Afrodito.

Przyglądając się gwarancjom, można zauważyć pewne schematy związane z zaangażowaniem w nie członków kleru. Wydaje się, że mogli oni być angażowani grupowo w poświadczanie aktów istotnych z punktu widzenia całej wsi. Udział prezbitera lub diakona jako gwaranta zwykle implikował obecność jednego lub więcej członków kleru wśród świadków aktu. Jako że system gwarancji zakładał znaczną odpowiedzialność i wysokie zobowiązania finansowe, gwaranci mogli preferować zaufanych świadków z własnego kręgu. Szczególnym przypadkiem jest gwarancja dla lektora Enocha, w której również jeden z gwarantów i dwaj świadkowie są członkami kleru. Choć znamy afiliację kościelną tylko jednego z uczestników aktu, obecność przedstawicieli różnych kościelnych rang – prezbitera, diakona, hypodiakona i lektora⁶¹ – może sugerować, że mamy do czynienia z całością personelu jednego kościoła. Choć prezbiter Petros był w dokumencie tylko jednym z trzech gwarantów, fakt, że obaj świadkowie należeli do kleru, sugeruje, że sprawa lektora Enocha była problemem przede wszystkim kościelnym. Gwarancja ta reprezentowałaby zatem formalizację kościelnej sieci kontroli w oficjalnym i świeckim kontekście.

Członkowie kleru pojawiają się w funkcji gwarantów w niezbyt licznej grupie dokumentów spoza Afrodito. Wydaje się, że zaangażowanie duchowieństwa w ten rodzaj działalności pojawiło się bardzo wcześnie, gdyż poświadczono je w źródłach dokumentarnych datowa-

⁵⁷ *P. Cair. Masp.* I 67094 (553 r.). Fakt, że dokument adresowany był do pagarchy, może wskazywać, że zobowiązania, za sprawą których Enoch musiał zapewnić sobie gwarancję, były natury fiskalnej.

⁵⁸ *P. Flor.* III 287 (VI w.).

⁵⁹ *P. Cair. Masp.* III 67297 (535 r.); zob. Fournet 2008a, 47.

⁶⁰ Instytucja ta wydzierżawiała ziemię m.in. wspomnianemu wyżej Phoibammonowi synowi Triadelphosa; zob. Fournet 2008a.

⁶¹ Zestaw ten można uznać za zredukowaną – stosownie do rangi instytucji – wersję listy odbiorców wina powiązanych z nieznanym kościołem biskupim *P. Iand.* VIII 154 (VI–VII w.), która wymienia archiprezbitera, prezbitera, archidiakona, drugiego diakona, hypodiakonów, lektorów i kantorów, a także grupę osób pozbawionych funkcji liturgicznych, a ważnych z punktu widzenia codziennego funkcjonowania kościoła.

nych na IV w.⁶². Choć zjawisko jest najlepiej poświadczone w VI w. właśnie w archiwum Dioskorosa, wydaje się, że wniosek, iż Afrodito było wyjątkowe pod względem częstości udziału kleru w procesie wystawiania gwarancji, byłby przedwczesny. Drugi co do wielkości zbiór gwarancji z udziałem kleru składa się z trzech dokumentów z archiwum Apionów, a zatem nie jest wykluczone, że liczebność tego typu tekstów jest wypadkową stanu zachowania zespołów dokumentów. W innych, znacznie gorzej poświadczonych społecznościach wiejskich udział ten mógł rysować się proporcjonalnie do tego znanego z Afrodito, lecz nie pozostawił po sobie śladów w postaci zachowanych dokumentów.

c) Konflikt i polityka lokalna

W bliżej nieokreślonym momencie w VI w. prezbiter imieniem Biktora padł ofiarą brutalnego zabójstwa, o które brat kapłana oskarżył żołnierza Menasa⁶³. W roku 567/568 notariusz Dioskoros spisał rejestr swoich pastwisk, zdewastowanych przez różnych sprawców. Tożsamość owych sprawców została Dioskorosowi ujawniona przez lokalnych informatorów, wśród których znalazł się diakon Mousaios syn Kallinikosa⁶⁴. W jednym z kościołów spokój wielokrotnie zakłócali małżonkowie Psaios i Talous. Zgłaszali oni roszczenia pod adresem prezbitera Ioannesa i jego spadkobierców, których oskarżali o niewywiązanie się z finansowych zobowiązań. Pragnąc zadośćuczynienia, Psaios i Talous „wielokrotnie uciekali się do głośnych skarg na błogostawionej pamięci Ioannesa w świętym kościele⁶⁵”. Rzeczony kościół był najprawdopodobniej tym, w którym Ioannes służył jako prezbiter⁶⁶; skargi małżonków wygłaszane w tej przestrzeni nie tylko mogły odbić się negatywnie na wiarygodności Ioannesa jako partnera w interesach, lecz także nadwyrężyć jego autorytet jako duchownego. Przegląd dokumentów z Afrodito ukazuje, że lokalnemu klerowi nieobce były napięcie i konflikt – czasem z tragicznym skutkiem. Członkowie kleru mogli oskarżać i być oskarżani, a ich członkostwo w strukturach kościelnych nie stanowiło skutecznej obrony przed przemocą; nie gwarantowało również zachowania zgodnego z etycznymi ideałami chrześcijaństwa.

Casus prezbitera Ioannesa syna Makariosa, jest szczególnie dobrze znany i był dyskutowany z prawnego i społecznego punktu widzenia⁶⁷. Transakcja zakupu ziemi, wspomniana w porozumieniu dziedziców Ioannesa z Psaiosem i Talous, jest tylko jednym ze śladów jego zamożności. Ioannes znajdował się pośród płatników odprowadzających najwyższe podatki w rejestrze fiskalnym Afrodito. Jako właściciel ziemi figurował on również w dwóch dokumentach

⁶² *P. Vind. Sijp.* 4 z duplikatem *CPR* XXIII 20 (340 r.); *P. Oslo* III 113 (346 r.); *P. Würzb.* 16 (349 r.); *P. Mich.* XX 809 (372 r.); *P. Col. inv.* 523 (571 r.); *CPR* X 127 (584 r.) i 136 (702 r.); *BGU* XXI 2892 (595 r.). Trzy dokumenty tego typu zachowały się również w archiwum Apionów: *P. Lond.* III 778 (568 r.); *SB* XVI 12484 (584 r.); *P. Oxy.* XXVII 2478 (595/6 r.). Na temat gwarancji z archiwum Apionów zob. Wegner 2022, 141–145.

⁶³ *P. Mich.* XIII 660. Biktora był jedną z dwóch ofiar w tzw. kryminalnej zagadce Afrodito; na temat owego brutalnego epizodu z życia wsi, zob. MacCoull 1990; Keenan 1995.

⁶⁴ *P. Cair. Masp.* III 67319; zob. Ruffini 2018, 64–65.

⁶⁵ *P. Mich.* XIII 659 (527–547 r.), ll. 41–44: πολλάκις ἐκβοήσῃσι κερῆσθαι κατὰ τὴν ἀγίαν ἐκκλησίαν κατὰ Ἰωάννου τοῦ τῆς εὐλαβοῦς μηνίμης.

⁶⁶ Ruffini 2008, 172–173; Zuckerman 2004, 29.

⁶⁷ Zob. Gagos, Van Minnen 1995; Wojtczak 2016, 275–308; Ruffini 2018, 56–58.

związanych z dzierżawą⁶⁸ i miał powiązania z rodziną notariusza Dioskorosa: wydzierżawiał ziemię Besarionowi, wujowi Dioskorosa i ojcu prezbitera Biktora.

Sam prezbiter Biktor syn Besariona (wspierany przez Senouthesa, brata Dioskorosa) reprezentował dziedziców Ioannesa w sporze z Psaiosem i Talous. Związany był najprawdopodobniej z główną *katholike* Afrodito⁶⁹ i mógł przez pewien czas służyć tam wraz z Ioannesem⁷⁰. Zjadliwa uwaga Ruffiniego na temat wygodnego układu („cozy arrangement”) między Biktorem i dziedzicami Ioannesa podkreśla nie tylko istnienie mikrosieci społecznościowej w ramach najważniejszego kościoła Afrodito (którą, warto podkreślić, kolejne pokolenie odziedziczyło po jednym z jej pierwotnych członków), lecz również związki Ioannesa ze ścisłą elitą wsi. Połączenie bogactwa i koneksji pozwoliło dziedzicom Ioannesa na sukces w sporze z Psaiosem i Talous⁷¹.

Postać Biktora syna Besariona jest poświadczona kilkakrotnie w *dossier* Afrodito, głównie w dokumentach z lat 40. VI w. W 541 r. Biktor przebywał w Konstantynopolu ze swoim wujem Apollosem⁷²; dobrze poświadczona jest też jego działalność jako „starszego” (*protokometes*) Afrodito, reprezentującego wieś głównie w sprawach fiskalnych⁷³. W swym ostatnim poświadczonym dokumentarnie akcie Biktor, jako prezbiter głównej *katholike* Afrodito, otwiera listę sygnatariuszy petycji do cesarzowej Teodory⁷⁴. Wiemy, że zmarł on przed 547 r. W datowanym na ten rok rozwiązaniu dzierżawy jako strona występują jego spadkobiercy⁷⁵. Nadreprezentacja Biktora w dokumentacji z Afrodito wynika po części z faktu, że był on członkiem rodziny wła-

⁶⁸ P. Ross. *Georg.* III 33 (522 r.), umowa podnajmu, w której Ioannes jest wymieniony jako właściciel ziemi będącej przedmiotem dokumentu; P. *Cair. Masp.* I 67114 (511/2 lub 526/7 r.), w którym Ioannes wydzierżawia ziemię osobie trzeciej.

⁶⁹ Ruffini 2018, 57. Jak już powiedziano, P. *Mich.* XIII 659 wzmiankuje, że Psaios i Talous „wielokrotnie uciekali się do głośnych skarg na błogosławionej pamięci Ioannesa w świętym kościele” (πολλάκις ἐκβοήσῃσι κερρῆσθαι κατὰ τὴν ἁγίαν ἐκκλησίαν κατὰ Ἰωάννου τοῦ τῆς εὐλαβοῦς μνήμης). Pozbawione uszczegółowienia określenie „święty kościół” odnosi się zapewne do głównego kościoła Afrodito. Wymieniony w tym samym dokumencie Biktor syn Besariona jest z pewnością identyczny z noszącym to samo imię i *patronymikon* Biktorem z P. *Cair. Masp.* II 67126 (541 r.), przedstawionym jako „prezbiter kościoła położonego w Teбайдzie, we wsi zwanej Aphrodite” (πρεσβύτερος ἐκκλησίας διακευμένης [ἐπὶ τὴν Θη]βαίων χώραν ἐν κόμῃ λεγομένην Ἀφροδίτη). Brak uszczegółowienia w dokumencie kairskim może ponownie wskazywać, że kościół Biktora był główną świątynią wsi.

⁷⁰ Nie wiemy, ile lat upłynęło pomiędzy śmiercią Ioannesa a porozumieniem z Psaiosem i Talous w późnych latach 30. lub 40. VI w. Większość wzmianek o Biktorze synu Besariona pochodzi z lat 40.; w datowanym na rok 525 P. *Aphrod. Reg.* Biktor syn Besariona – bez wątplenia „nasz” Biktor – pojawia się zawsze z tytułem „Apa”. Sam tytuł nie wskazuje jednoznacznie na przynależność do kleru, ponieważ używany był również w funkcji honoryfikacyjnej w odniesieniu do świeckich (zob. Wipszycka, Derda 1994, 41–44). W rejestrze z Afrodito pojawia się on jednak w odniesieniu do kleru i mnichów na tyle często, że bezpiecznie możemy interpretować go jako wyznacznik duchownego stanu Biktora. Biktor mógł pierwotnie służyć u boku Ioannesa jako diakon, a potem drugi prezbiter (główna *katholike* Aphrodito mogła mieć więcej niż jednego prezbitera).

⁷¹ Ruffini 2018, 57.

⁷² P. *Cair. Masp.* II 67126 (541 r.); na temat tego dokumentu zob. Keenan 1992. Celu wizyty nie da się określić na podstawie treści tego dokumentu, który jest umową o pożyczkę zaciągniętą przez Biktora i Apollosa. Wedle milczącego konsensusu najbardziej prawdopodobnym kontekstem jest zaangażowanie rodziny Dioskorosa, której członkowie pełnili funkcje przedstawicielskie jako „starsi” Afrodito (*protokometai*), w konflikt o niezależność fiskalną wsi (*autopragia*). Przywilej ten, nadany Afrodito przez cesarza Zenona, był kwestionowany przez pagarchów – urzędników podatkowych z Antaiopolis, którzy nie godzili się na odprowadzanie podatków przez Afrodito bezpośrednio do skarbcza prowincji.

⁷³ P. *Mich.* XIII 669 (529 lub 544 r.; późniejsza data wydaje się bardziej prawdopodobna ze względu na datowanie innych dokumentów związanych z publiczną działalnością Biktora); P. *Cair. Masp.* III 67286 (544 r.); prawdopodobnie także P. *Cair. Masp.* III 67323 (zob. Ruffini 2018, 21 przyp. 71). Dokumenty związane z Biktorem zebrane w Ruffini 2011, 105–106.

⁷⁴ P. *Cair. Masp.* III 67283, pg. 2, l. 1 (540–545 r.). W kwestii datowania petycji zob. Fournet 2015, 256 przyp. 10.

⁷⁵ SB XVIII 13297 (547 r.).

ściciela archiwum. Istotne jednak było również jego zaangażowanie w reprezentowanie wsi – zarówno lokalnie, jak i z dala od domu. Przynależność do struktur kościelnych była dla niego równie istotna, jak partycypacja w lokalnych sieciach władzy, a w ściśle świeckich, podatkowych kontekstach mogła wręcz schodzić na dalszy plan. Wskazują na to dwa pokwitowania fiskalne, w których występuje on wraz z kuzynem Senouthesem i wujem Apollosem: w dokumentach tych Biktor raz przedstawiony jest jako prezbiter i *protokometes*, innym razem zaś tylko jako *protokometes*⁷⁶. Kuzyn Dioskorosa nie jest jedynym członkiem kleru poświadczonym w lokalnych strukturach władzy. Późnostarożytni duchowni w Egipcie występowali jako „starsi” wsi w sformalizowanych kontekstach (przede wszystkim fiskalnych) oraz – w odpowiedzi na konkretne sytuacje kryzysowe – jako doraźni reprezentanci swoich społeczności⁷⁷. Wydaje się, że byli realnie, a nie tylko nominalnie zaangażowani w zarząd i rozwiązywanie problemów wsi. Mogli – tak jak Biktor – pochodzić z zamożnych rodzin⁷⁸, o większości jednak nie wiemy prawie nic.

Aktywność Biktora na gruncie lokalnej polityki Afrodito jest raczej wyjątkiem niż regułą. Niemal równie dobrze poświadczony dokumentarnie Ioannes syn Makariosa, pomimo swej zamożności nie dzielił z Biktorem pozycji w strukturach politycznych wsi. Biktor jest jedynym przedstawicielem kleru, którego widzimy w takiej roli. Pojawia się wraz z krewnymi w dokumentach z okresu, w którym członkowie rodziny Dioskorosa sprawowali kontrolę nad Afrodito jako *protokometai*. Choć mężczyźni z innych rodzin należących do wiejskiej elity również pojawiają się w tej funkcji w zachowanej dokumentacji, brakuje jednak pośród nich członków kleru. Ze względu na izolowany charakter pozostałych poświadczeń politycznej aktywności duchownych nie jesteśmy w stanie stwierdzić, czy unikalna pozycja Biktora w Afrodito była odzwierciedleniem szerszej tendencji unikania przez nich zaangażowania w kierowanie wiejskimi społecznościami w kontekstach pozareligijnych (lub blokowania dostępu do urzędów przez świeckich).

Wnioski

Na pierwszy rzut oka konkluzje, jakie możemy wyciągnąć z lektury dokumentów poświadczających aktywność kleru w Afrodito, mogą się wydać bardzo ograniczone. Pomimo nasycenia lokalnego krajobrazu kościołami i dużej widoczności kleru w zachowanych tekstach, społeczeństwo i ekonomia Afrodito nie były zdominowane przez instytucje kościelne i ich personel. Ani kościół jako instytucja, ani prezbiterzy i diakoni jako prywatni właściciele nie zmonopolizowali dostępu do ziemi; w istocie wydaje się, że członek kleru poszukujący ziemi, którą mógłby wziąć w dzierżawę, był częstszym widokiem niż kapłan wypuszczający swoje działki

⁷⁶ *P. Cair. Masp.* III 67286, ll. 1–2 oraz 11–12.

⁷⁷ *P. Oxy.* XVI 2058 (VI w.); BL Or.6201 A2 (731 r.); *CPR* X 127 (584 r.); *P. Vindob.* G 5168 (VI w.); *P. Ryl.* IV 708 (VII w.); *P. Stras. Copt.* 13 (VI–VII w.); *P. Kell.* I 24 (352 r.); *P. Haun.* III 58 (439 r.); *P. KRU* 105 (k. VI w.); *P. Mon. Apollo* 24 (VII–VIII w.); *SPP* III 95 (494/5 r.). Zob. Wegner, w druku.

⁷⁸ Za przykład może tu posłużyć Kyriakos, prezbiter i *meizon* wsi Spania w nomie oksyrynchickim. Z jedyne go dokumentu, w którym jest wzmiankowany, dowiadujemy się, że wraz z bratem padł ofiarą kradzieży dóbr o wartości 86 solidów, wśród których znajdowały się zapasy mięsa, wina i oliwy, szklane i złote naczynia i alabastrowy stół (P. Oxy. XVI 2058, VI w.).

w dzierżawę osobom trzecim. Członkowie kleru Afrodito pochodzili ze wszystkich klas społecznych. Stąd wynikały różnice w ich statusie materialnym. Obok nich występowały także różnice w dostępie do kapitału społecznego, które mierzyć można m.in. poziomem wykształcenia. Choć większość poświadczonych duchownych umiała pisać lub przynajmniej złożyć własnoręczny podpis, w *dossier* Afrodito zachowały się ślady niepiśmiennych duchownych⁷⁹. Co ciekawe, brak umiejętności pisania nie musiał być przeszkodą w karierze kościelnej czy nawiązywaniu wertykalnych relacji kontroli: dwa teksty dokumentują awans niepiśmiennego diakona Psaisa syna Besiosa, na prezbitera⁸⁰, w dwóch zaś niepotrafiący pisać hypodiakon i prezbiter wystawiają gwarancje dla osób trzecich⁸¹. Spoza Afrodito znany nam jest przypadek diakona Apollosa, który, choć niepiśmienny, odpowiadał za wystawianie pokwitowań podatkowych jako *komarchos* wsi Prere w nomie hermopolitańskim⁸².

Obecność drobnych dzierżawców i dłużników wśród prezbiterów Afrodito przywodzi na myśl opinię wyrażoną w datowanych na pierwszą ćwierć V w. kanonach Pseudo-Atanazego, zgodnie z którą biskup powinien preferować ubogich, lecz pobożnych i przyzwoitych kandydatów do święceń⁸³. Materiał z Afrodito ukazuje tego rodzaju ludzi o skromnym stanie posiadania, dla których przynależność do kleru nie wiązała się z korzyściami majątkowymi; awans kościelny był dla nich dostępny jedynie na drodze pobożności i oddania służbie. Profil duchowieństwa Afrodito pokrywa się pod tym względem z danymi, których dostarczają źródła innej proveniencji.

Przedstawiciele kleru regularnie uczestniczyli w aktach o charakterze społecznym i prawnym, najczęściej w roli świadków i patronów-gwarantów. Należy jednak zauważyć, że znaczna część tej działalności miała miejsce w ramach wewnątrzkościelnych sieci kontaktów i zależności. Większość wymagających obecności świadków aktów prawnych w Afrodito odbywała się bez udziału członków kleru (podobnie zresztą przedstawiała się sytuacja na terenie całego Egiptu). Nie byli oni również szczególnie aktywni w lokalnej polityce, a przynajmniej nie zajmowali widocznych stanowisk w strukturach władzy. Jedynym wyjątkiem jest Biktor, kuzyn notariusza Dioskorosa, którego zaangażowanie w zarządzanie sprawami wsi było jednak zapewne uwarunkowane rodzinnymi koneksjami. Jego kolega z tego samego kościoła, Ioannes syn Makariosa, pojawia się w dokumentacji jako dość bezwzględny i zamożny właściciel wypuszczanych w dzierżawę działek ziemi. Jeśli zatem członek kleru z Afrodito zasługuje na więcej niż pojedynczą wzmiankę w *dossier*, dzieje się to za sprawą relacji władzy lub majątku, a nie samej pozycji w kościele. W tym miejscu przywołać można także analogiczny *casus* pre-

⁷⁹ W dokumentacji papirusowej spoza Afrodito poświadczonych jest co najmniej 19 niepiśmiennych członków kleru (P. Wash. Univ. inv. 367; P. Lips. Copt. I 7; X 22, 23; XIV 2; P. Mich. inv. 3306; P. Köln III 155; SB XXIV 15902; O. Bir Shawish 18; P. Vind. Sijp. 4 = CPR XXIII 20; P. Würzb. 16; P. Kellis I 24; SPP III 95; P. Oslo inv. 1525; P. Prag. I 46; P. Oxy. XVI 1892; P. Sakaon 48).

⁸⁰ P. Cair. Masp. II 67128 i 67129, datowane na 547 i 549 r.

⁸¹ P. Cair. Masp. I 67094 i 67296.

⁸² SPP III 95 (494/5 r.).

⁸³ Canon 4: „For many in these times chose not the holy for the priesthood, by reason of their poverty, and (rather) they chose the rich that (live) without law [...]” (Riedel, Crum 1904, 8–9). Dziękuję Profesor Ewie Wipszyckiej za zwrócenie mi uwagi na niniejszy fragment.

zbitera Flawiusza Taurinosa, potomka wojskowo-urzędniczej rodziny z Hermopolis, który po latach kariery cywilnej został prezbiterem w rodzinnym mieście. Znany jest nam on z archiwum liczącego około 70 tekstów, a wszystkie dokumenty, w których jest poświadczony, dotyczą spraw prawnych i majątkowych⁸⁴. Taurinos był właścicielem ziemi ornej, winnicy, pola obsadzonego akacjami i domu, który wynajmował za czynsz w gotówce. Obok kapryśnego przypadku, który zdecydował o przetrwaniu dokumentów Taurinosa i jego rodziny, jego „tytułem do nieśmiertelności” (i zainteresowania badaczy) są przede wszystkim elitarny status i zdywersyfikowane źródła dochodu.

Kler – tak w Afrodito, jak i w innych wsiach i przysiółkach późnoantycznego Egiptu – był równie narażony na ubóstwo, zależność ekonomiczną i reperkusje konfliktów i wybuchów przemocy, jak pozostali członkowie społeczności. Gdyby nie kościelne tytuły towarzyszące imionom duchownych, nie dałoby się odróżnić ich od świeckich. Ten stan rzeczy, jak już zasygnalizowano, jest wypadkową natury dokumentacji papirusowej, powstającej w pierwszym rzędzie w ramach organizacji życia codziennego w jego aspekcie prawnym, ekonomicznym i logistycznym. Potrzeba dopiero tak wyjątkowej grupy tekstów jak biskupie *dossier* epistolarne Abrahama z Hermonthis i Pisentiosa z Koptos (koniec VI – 1. połowa VII w.), aby zobaczyć kler stojący na straży moralności i głęboko zaangażowany w budowanie pokoju i zgody wśród wiernych. Duchowni działali zawsze wedle szczegółowych wskazań swoich biskupów, którzy rezydując w klasztorach wiejskiego zaplecza swoich stolic, mieli o wiele większe możliwości kontaktu z klerem, byli lepiej poinformowani o problemach i skandalach w lokalnych społecznościach i mogli skuteczniej wywierać presję na swych podwładnych, aby skłonić ich do działania⁸⁵. W Afrodito i innych wsiach Egiptu, w których wpływy rezydujących w miastach biskupów były mniejsze, próżno by szukać analogicznych świadectw. Byłoby jednak błędem dyskredytowanie czy umniejszanie znaczenia, jakie służba lokalnego kleru miała dla żarliwie przecież chrześcijańskiej populacji wsi. Autorytet wyraża się w różnych formach i kontekstach, także poza prawnymi i urzędowymi ramami, w których powstała przytłaczająca większość naszych źródeł. Nietrudno wyobrazić sobie, że w okolicznościach życia codziennego generujących potrzebę wsparcia duchowego wspólnota doświadczeń między duchownymi i członkami ich kongregacji mogła być raczej zaletą niż przeszkodą. W tej sferze doświadczenia społecznego, która zakorzeniona była w religijności, rzeczywistość mogła zatem znacząco różnić się od obrazu, który prezentują zachowane do naszych czasów dokumenty.

⁸⁴ *BGU* XII 2162 (491 r.), 2164 (494 r.), 2182 (510 r.); *SB* IV 7369 (512 r.). Taurinos pojawia się również jako dzierżawca działki ziemi za znaczną sumę pięciu solidów bez 25 karatów (*BGU* XII 2184). Ponieważ mieszkał on na stałe w mieście, jest bardzo prawdopodobne, że ową dzierżawioną ziemię wypuszczał w podnajem.

⁸⁵ Abraham i Pisentios – biskupi antychalcedońscy – mieszkali w klasztorach regionu tebańskiego, podczas gdy ich miejskie stolice były najprawdopodobniej siedzibą ich chalcedońskich odpowiedników. Omówienie tej grupy tekstów znajduje się w artykule *Clergy as Agents of Social Cohesion in Late Antique Egypt (4th–8th c.): Contexts and Modalities* w niniejszym numerze (s. 94–104). Zob. również Wegner, w druku.

Bibliografia**Źródła**

Wszystkie dokumenty papirusowe cytowane są według systemu *Checklist of Editions of Greek, Latin, Demotic, and Coptic Papyri, Ostraca, and Tablets* (lista dostępna na stronie <https://papyri.info/docs/checklist>).

Canon = W. Riedel, W.E. Crum, *The Canons of Athanasius of Alexandria: The Arabic and Coptic Versions*, London–Oxford 1904.

Literatura przedmiotu

Banaji J., 2001: *Agrarian Change in Late Antiquity: Gold, Labour, and Aristocratic Dominance*, Oxford.

Carrié J.-M., 2003: *Nihil habens praeter quod ipso die vestiebatur. Comment définir le seuil de pauvreté à Rome*, [w:] *Consuetudinis amor. Fragments d'histoire romaine (IIe–VIe siècles) offerts à Jean-Pierre Callu*, red. F. Chausson, É. Wollf, Rome, 71–102.

Comfort H., 1936: *Dioscore d'Aphroditô: Cinq location de terres*, „REG” 49, 293–299.

Fournet J.-L., 2008a: *Quittances de loyer du topos d'Apa Michel d'Antaiopolis*, „BASP” 45, 45–58.

Fournet J.-L., 2008b: *Liste des papyrus édités de l'Aphrodité byzantine*, [w:] *Les archives de Dioscore d'Aphrodité cent ans après leur découverte. Histoire et culture dans l'Égypte byzantine*, red. J.-L. Fournet, C. Magdelaine, Strasbourg, 307–343.

Fournet J.-L., 2008c: *Archive ou archives de Dioscore? Les dernières années des « archives de Dioscore »*, [w:] *Les archives de Dioscore d'Aphrodité cent ans après leur découverte. Histoire et culture dans l'Égypte byzantine*, red. J.-L. Fournet & C. Magdelaine, Strasbourg, 7–14.

Fournet J.-L., 2015: *Des villageois en quête de lettres officielles. Le cas des pétitionnaires d'Aphrodité (Égypte, VIe s. ap. J.-C.)*, [w:] *Official Epistolography and the Language(s) of Power: Proceedings of the First International Conference of the Research Network 'Imperium and Officium. Comparative Studies in Ancient Bureaucracy and Officialdom'*, University of Vienna, 10–12 November 2010, red. S. Procházka, L. Reinfandt, S. Tost, Vienna, 254–266.

Fournet J.-L., 2016: *Sur les premiers documents juridiques coptes (2): Les archives de Phoibammôn et de Kollouthos*, [w:] *Études coptes XIV. Seizième journée d'études. Genève, 19–21 juin 2013*, red. A. Boud'hors, C. Louis, Paris, 115–141.

Gagos T., Van Minnen P., 1995: *Settling a Dispute: Toward a Legal Anthropology of Late Antique Egypt*, Ann Arbor.

Gascou J., 2008a: *Les Pachômiens à Aphrodité*, [w:] *Les archives de Dioscore d'Aphrodité cent ans après leur découverte. Histoire et culture dans l'Égypte byzantine*, red. J.-L. Fournet, C. Magdelaine, Strasbourg, 275–282.

- Gascou J., 2008b: *Le cadastre d'Aphroditô*, [w:] J. Gascou, *Fiscalité et société en Égypte byzantine*, Paris, 247–305.
- Hickey T.M., 2012: *Wine, Wealth, and the State in Late Antique Egypt: The House of Apion at Oxyrhynchus*, Ann Arbor.
- Keenan J.G., 1980: *Aurelius Phoibammon Son of Triadelphus: A Byzantine Egyptian Land Entrepreneur*, „BASP” 17, 145–154.
- Keenan J.G., 1983: *Victor, Son of Psaios, and Three Aphrodito Rent Receipts*, „BASP” 20.3–4, 127–134.
- Keenan J.G., 1985a: *Notes on Absentee Landlordism at Aphrodito*, „BASP” 22, 137–169.
- Keenan J.G., 1985b: *Village Shepherds and Social Tension in Byzantine Egypt*, „YCS” 28, 245–260.
- Keenan J.G., 1992: *A Constantinople Loan 541*, „BASP” 29.3–4, 175–182.
- Keenan J.G., 1995: *The Aphrodito Murder Mystery: A Return to the Scene of the Crimes*, „BASP” 32.1, 57–63.
- Keenan J.G., 2008: *Byzantine Egyptian Villages*, [w:] *Egypt in the Byzantine World, 300–700*, red. R.S. Bagnall, Cambridge, 226–243.
- MacCoull L.S.B., 1990: *The Aphrodito Murder Mystery*, „JJP” 20, 103–107.
- Markiewicz T., 2009: *The Church, Clerics, Monks and Credit in the Papyri*, [w:] *Monastic Estates in Late Antique and Early Islamic Egypt. Ostraca, Papyri, and Essays in Memory of Sarah Clackson*, red. A. Boud'hors, J. Clackson, C. Louis, P. Sijpesteijn, Cincinnati, 178–204.
- Marthot-Santaniello I., 2020: *Flax Growing in Late Antique Egypt: Evidence from the Aphrodito Papyri*, [w:] *Egyptian Textiles and Their Production: “Word” and “Object” (Hellenistic, Roman and Byzantine Periods)*, red. M. Mossakowska-Gaubert, Lincoln, 107–115.
- Mazza R., 2001: *L'Archivio degli Apioni. Terra, lavoro e proprietà senatoria nell'Egitto tardoantico*, Bari.
- McConnell R., 2017: *Getting Rich in Late Antique Egypt*, Ann Arbor.
- Mirković M., 2008: *Les ktétōres, les syntelestai et l'impôt*, [w:] *Les archives de Dioscore d'Aphrodité cent ans après leur découverte. Histoire et culture dans l'Égypte byzantine*, red. J.-L. Fournet, C. Magdelaine, Strasbourg, 191–202.
- Papaconstantinou A., 2001: *Le culte des saints en Égypte des Byzantins aux Abbasides. L'apport des inscriptions et des papyrus grecs et coptes*.
- Palme B., 2003: *Pflichten und Risiken des Bürgen in byzantinischen Gestellungbürgschaften*, [w:], *Symposion 1999: Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte (Pazo de Mariñán, La Coruña, 6.–9. September 1999)*, red. G. Thür, F. J. Fernández Nieto, Köln–Weimar–Wien, 531–555.
- Ruffini G., 2008: *Social Networks in Byzantine Egypt*, Cambridge.

- Ruffini G., 2011: *A Prosopography of Byzantine Aphrodito*, Durham.
- Ruffini G., 2018: *Life in an Egyptian Village in Late Antiquity. Aphrodito Before and After the Islamic Conquest*, Cambridge.
- Sarris P., 2006: *Economy and Society in the Age of Justinian*, Cambridge.
- Wegner J., 2022: *Clergy in the Apion Archive: Texts and Contexts*, „JJP” 52, 125–152.
- Wegner J., w druku: *Clerical Authority in Late Antique Egypt: A Papyrological Perspective*, „JJP” 55.
- Wickham C., 2005: *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400–800*, Oxford.
- Wipszycka E., 1994: « *Katholike* » et les autres épithètes qualifiant le nom *ekklesia*: Contribution à l'étude de l'ordre hiérarchique des églises dans l'Égypte byzantine, „JJP” 24, 191–212.
- Wipszycka E., Derda T., 1994: *L'emploi des titres « Abba », « Apa » et « Papas » dans l'Égypte byzantine*, „JJP” 24, 23–56.
- Wiśniewski R., 2021: *How Numerous and How Busy Were Late-Antique Presbyters?*, „ZAC” 25.1, 3–37.
- Wojtczak M., 2016: *Legal Aspects of Dispute Resolution in Late Antiquity: The Case of P. Mich. XIII 659*, „JJP” 46, 275–308.
- Zuckerman C., 2004: *Du village à l'empire: Autour du registre fiscal d'Aphroditô (525/526)*, Paris.

Joanna Wegner
Uniwersytet Wrocławski
joanna.wegner@uwr.edu.pl
ORCID: 0000-0001-6932-2567